

Az eretnekségről

Az eretnekek: keresztények az egyházon kívül

Az eretnekek olyan emberek, akik föllépnek a valamely intézményen belül kifejlődött magától értetődőségek ellen, és így világokat változtatnak meg. Eretnek volt például Rogen Bacon, Thomas Müntzer, Galileo Galilei, Charles Darwin, Karl Marx, Sigmund Freud, Pierre Teilhard de Chardin. Valamennyiükben közös, hogy a hivatalos katolikus egyház üldözte őket, mivel megkérdőjelezték annak magától értetődőségeit. Az is közös mindnyájukban, hogy nemcsak a hivatalos gondolkodást változtatták meg, hanem az egyházit is.

Annak az ellenségességnek az alapja, amelyet egyesek kifejlesztenek valamely társadalmi rendszerrel szemben, nem ritkán valamilyen lelkiismereti ítéletben rejlik, amint az eretnekek példája is mutatja. Ennek pedig objektív oka van: *Az intézmények létüknek fogva amorálisak*: kizárólag az önfenntartás és a terjeszkedés fontos számukra; csak akkor állnak elő egy látszatmorállal, ha az önfenntartás és a terjeszkedés véletlenül társadalmi szerződéssel realizálható. Ez a látszatmorál semmilyen morális normának nem elkötelezettje, hanem csupán a két endogén, rendszeren belüli normának: Cselekedj és dönts úgy, hogy cselekvésed és döntésed biztosítsa az intézmény fennmaradását, és az kiterjeszthesse befolyását.

Az eretnekségnek hosszú története van. 1143-ban furcsa történés kezdődött Európában. A Balkán felől szélsőben terjedt egy új mozgalom. Vándorprédikátorok vonultak keresztül az országokon, s aszketikus életüket minden személyes tulajdonnak ellentmondva éltek. Tanításuk egyszerű volt, és könnyen érthető. Megmagyarázott valamit, amire a szervezett kereszténység csak elégtelen választ tudott adni: a rossz létezését. Az ördög, az Ószövetség gonosz Istene állandó harcban áll az Újszövetség jó Istenével és annak angyalával, a názáreti Jézussal. Csak az tiszta, csak az üdvözülhet, aki Jézus szigorú követésével, abszolút szegénységben és teljes lemondásban a jó Isten mellé áll. A vándorprédikátorok kataroknak, tisztáknak nevezték magukat. A szó alakváltozásai nyomán ebből lett a 13. század óta a német „Ketzer”, „eretnek” kifejezés, amely először nem szitok volt, hanem azoknak az embereknek a neve, akik a keresztény világ legszűkebb periferiáin megpróbálták szó szerint megélni Jézus üzenetét.

Magától értetődik, hogy a hivatalos egyház keményen és hatékonyan reagált. Képviselői számára egyáltalán nem volt különösebben fontos a radi-

kális szegénység és az önmegtagadás, és aggódtak amiatt, hogy mindenképp előtt a katolikus laikusok pártoltak át az új tanhoz, és váltak eretnekké.

Bizonyos huzavona után a hivatalos egyház egyfelől engedélyezte egy olyan rendnek a megalapítását, amely a szegénységet is megkövetelte tagjaitól, de ettől a szegénységtől nem tette függővé a püspökök és pápák üdvösségét is. Másfelől e rend kifejezett célja volt, hogy eltakarítsa a világból a katarokat és az általuk kiváltott botrányt. Becsületére válik ennek a rendnek (a dominikánusoknak), hogy humanusabb eszközöket alkalmazott, mint a hivatalos egyház: prédikációval próbálta meg elérni célját, míg az utóbbi tűzzel és vassal, tehát kereszties háborúkkal. A kettő együtt lényegileg meghozta a kívánt sikert: 1330-ig még tartották magukat kis csoportok Franciaország déli részén, 1412-ig pedig szerény közösségek Sziciliában és Dél-Itáliában. Aztán eltűnt a kísértet.

Csak egy név maradt meg: katarok – tiszták. Az európai középkor legnagyobb keresztény szektájának kitüntetett elnevezése az anyaegyházban szidalmazó szóvá lett, amely a herezistól a hitetlenségig terjedő palettát takarja. A szó bármely jelentéstanai jelentésénél fontosabb azonban érzelmi jelentősége. *Az eretnekek olyan em-*

Hogyan és mi célból gyártják az eretnekeket?

Az eretnekek életfontosságúak ama társadalom számára, amelyik nem akar önmagában megmerevedni, vagy visszavonulni az önelégültség gettójába. A keresztény eretnekek ezen túl még egy fontos feladatot vállalnak: *azt kérdezik az ideológiai központtól, vajon éli-e még a jézusi üzenetet*. Ez a kérdés kellemetlen – és mégis föl kell tenni abban a világban, ahol az emberek inkább a biztonság és a kényelem jár a fejükben, mintsem Jézus tanítása és élete. Sok eretnek arra tesz kísérletet, hogy ismét a maga eredetiségében értse meg a jézusi üzenetet, minden olyan díszítéstől és felpuhítási tendenciától mentesen, amelyet az évszázadok során keverték hozzá az emberek, egyrészt hogy kereszténynek nevezhessék magukat, másrészt hogy nyugalmukban ne igen zavarják őket.

A jézusi üzenet azonban kifejezetten zavaró – hasonlóan ahhoz, ahogyan zavaró volt az Ószövetség prófétáinak üzenete, akikkel polgártársaik általában egészen hasonlóan bántak ahhoz, ahogyan a keresztények szoktak bánni az eretnekekkel. Elűzték, kiközösítették, elégették, sziklákról taszították le őket. Olykor azonban

berek, akiket az egyház támogatásával, sőt az egyház fölszólítására szabad gyűlölni, megvetni, rágalmazni, gyötörni, megkínózni és megölni.

Ebben a tanulmányban azonban másképp akarom használni az „eretnek” szót. Azokat az embereket jelölöm vele, akik a periferián, az ideológiai központtól messze távol állva olyan új válaszokat követelnek, amelyek kényelmetlenek, aggodalmat keltőek és nem felelnek meg az általános magától értetődőségeknek. Aki azonban magától értetődőségeket kérdőjelez meg, az fenyegetően hat, szorongást kelt.

Ma a társadalomfilozófiából és a tudományelméletből tudjuk, hogyan jönnek létre az ilyen magától értetődőségek, és hogy ritkán van közülük a realitáshoz, annál több viszont az előítéletekhez. Ne feledjük azt se, hogy a biztonság megőrzése minden korban sokkal erősebben motiválta az embereket, mint az igazság megismerése, és ez így van ma is. Sokkal inkább az érvényes, hogy az igazság keresése szinte mindig a biztonság megerősítését célzó technikává deformálódik. Az eretnekek pedig elefántként csörtetnek a biztonság és a magától értetődőségek porcelánboltjában, holott az emberek megszokták, hogy ott megvásárolhatják a válaszokat egzisztenciális kérdéseikre. És ez megbocsáthatatlan. Eretnekek számára nincs bocsánat.

(ritkán!) néhány ember megtért a prófétai szóra – ezek azonban többnyire a pogányok közül kerültek ki.

Az eretnekek olyan emberek, akik Jézus üzenete kedvéért *készek* – gyakran nagy lelki és vallási erővel – *átélni a kívül levés, az integrálatlanság, a megtámadottság pozícióját*. Olyan emberek tehát, akik nélkül az „igazhitő központ” sem képes élni (a központ mindig igazhitű, bármilyen zagyvaságot legyen is képes elfogadni, képviselni és védelmezni egy önmagának elégséges kommunikáció). Mert hogy hol a központ, azt csak a periféria felől lehet meghatározni. Csak egy kör terjedelme teszi lehetővé középpontjának meghatározását. Az eretnekek megkérdőjelezzik a központot, jóllehet éppen eretnekségük által definiálják azt. Ez a felölő hatású dialektikus helyzet a szeretve-gyűlölés, a gyűlölködő egymást-elengedni-nem-tudás minden lehetséges formájában megnyilatkozik. Az egyháznak és az eretnekeknek kölcsönösen szükségük van egymásra ahhoz, hogy élni tudjanak. Mindkét oldalon megszeméni kapcsolataik közelségéből és tanításuk távolságából merítik identitásukat.

Negatív azonosulásokkal meghatározni identitásunkat persze nem föltétlenül keresztényi, de mindenképpen emberi és elterjedt dolog. Így gyárt ugyanis minden társadalom az azokat létrehozó konfliktus-terhességgel olyan helyzeteket, amelyek bizonyos embereket kaszton kívülieké, kivetetteké, eretnekké tesznek. Az egyház ezen társadalmak közé tartozik, hiszen társadalmi mechanizmusait tekintve kifejezetten profán. Mindenesetre az egyéni azonosulás Jézus szeretetüzenetével sosem akadályozta meg abban, hogy társadalmi rendszerként ugyanúgy járjon el eretnekeivel szemben, mint minden más társadalom, a politikaiak és a gazdaságiak, a kicsik és a nagyok.

Az eretnekek gyártásának egyik legkedveltebb stratégiája a „kommunikatív fantomok” képzésében áll. Ez pedig a következőképpen zajlik: Elutasítva a konkrét találkozásokat az érintettel, elkezdnek róla beszélgetni. Mivel ezekkel a belső beszélgetésekkel nem áll szemben semmiféle konfrontáció a reális emberrel és annak nézeteivel, e beszélgetések elkezdik lassankint fölépíteni saját szubjektumukat, akinek már csak a neve azonos beszélgetések (tényleges) tárgyával. Az így megteremtett, minden realitástól eloldódott szubjektumot aztán elítélik, leeretnekezik, elátkozzák. Ennyiben az egyházban ugyanúgy zajlik a dolog, mint minden részleges kommunikációs zavarral működő kommunikációs közösségben (és alighanem minden kommunikációs közösség ilyen). Csakhogy az egyház lelki hatalommal is rendelkezik (korábban világgal is rendelkezett), és ezt a hatalmat rendszerint érvényesíti a konkrét emberrel szemben, akit fantáziájában azonosít belső kommunikációjának teremtményével. Ami aztán ebből kisül, az rendszerint minden más, csak nem emberi (ha ezt a fogalmat nem a *Van*, hanem a *Kell* fölől alkotjuk meg), és végképp nem keresztényi.

De az eretnekek gyártásában más tényezők is tekintélyes szerepet játszanak. Aki megmutatja, hogy képes az egyház nélkül is élni, és mégsem hagyja el az egyházat, az csaknem kényszerűen *idegen kivetítések áldozatává válik!* A normál egyháztagot belső és külső kényszerek kötik az intézményhez, és szívesen venné, ha szabad lehetne ezektől. Képtelen fölfogni, hogy létezik olyan ember, aki nem használja ki egy effajta szabadság esélyét. Tehát nem marad számára más választás, mint hogy a másiktól, a nem „normálisról” azt állítsa: az egyház perifériáján él, tulajdonképpen nem is tartozik az egyházhoz, ki kellene zárni... – tehát mindazt, ami őrá magára illene, ha egyszer az archaikus, a nevelés által közvetített társadalmi és pszichikai kényszerek-

ből kinőve, szabadon dönthetne. A másik szabadsága botrányá válik, amit meg kell szüntetni; vagy sikerül őt ismét szolgává tenni, vagy kitesztik a közösségből (aminek nem kell föltétlenül intézményesítetten történnie).

Am téves lenne azt föltételezni, hogy e tekintetben éppen csak az egyház lett áldozata egy különösen ördögi társadalmi-lélektani mechanizmusnak. Ugyanezen elv alapján funkcionál minden életközösség. Még a felnövekvő gyerekekkel bíró családokban is meg lehet figyelni, persze különböző erősséggel.

Még egy harmadik dolgot is meg kell itt említeni, ami eretnekek gyártásához vezet (és ez éppen azon a területen válik fontossá, amelyről alább még szót ejtünk): az a jelenség ez, amelyet ma „kultúrsokknak” neveznénk. Ez azt jelenti, hogy az egyház szembetalálja magát egy olyan világgal, amelyik intellektuálisan legalább annyira vonzó, társadalmilag legalább annyira hatékony, technikailag pedig sokkal hatékonyabb: ez pedig a természettudományok világa, melyek jobban megváltoztatták a föld (külső) arculatát, mint arra az egyház valaha is képes volt. Ez egyáltalán nem csupán a világ materiális, hanem társadalmi arculatára is vonatkozik. *Az ilyen kultúrsokkok számtalan elhárító- és immunizáló stratégiához vezetnek. Ezek egyike az eretnekgyártás.*

A sokkos találkozás a profán tudományokkal azt eredményezi, hogy az egyház

- vagy visszavonul abba a gettóba, ahol a saját eszméivel él együtt, melyeknek semmi közük a „másik világ” eszméihez,
- vagy pedig nyílt identitásválságba esik.

E válságnak vallási szempontból nem kell radikálisnak lennie, de társadalmi szempontból mindenképp radikális lesz. A jézusi üzenet fundamentuma az egyház számára mindig lehetővé teszi identitásának vallási megalapozását, de társadalmi megalapozását nem. Mivel a társadalmi kötelek olyan sokaságába van beágyazva, hogy olykor pusztán a társadalmi rendszer egyik elemének tűnik, és családka azonosulási ajánlatokat kap (talán fölszólítják, hogy részesedjék az intézményesített hatalomban), valamikor mindenképp meg kell kérdőjeleznie identitásának társadalmi megalapozását. Társadalmi partnere ugyanis előbb vagy utóbb más vonzó fórumok felé fog fordulni, őt pedig, az egyházat, egyedül hagyja. Az effajta veszteségtől való félelmek aztán, melyek mindig kísérői az identitásválságnak, azt eredményezhetik, hogy a válságot nem hordják ki, hanem végül ismét az első alternatívát választják (menekülés a biztos gettóba).

Mi köze azonban mindennek az eretnekekhez? Nos, az eretnekekben személyesül meg a kulturális támadás, és ők a sokkok kiváltói. S mindkettő oda vezet, hogy az „egyház mint organizmus” önmagát föntartani akarván elkezd elhatárolódni az eretnekektől. Elviselhetetlen lenne számára egy idegen kultúra, egy idegen gondolkodási stílus a saját soraiiban. Akik tehát a vonzóbb „kultúra” táborába dezertálnak, azok kaszton kívüliekké, s ha lehet, egyenesen törvényen kívüliekké válnak. Az eretnekek így esetleg a perifériához tartoznak, de még jobb, ha a „dialogikus külsőhöz”.

Ez a „dialogikus külső” a pótléka nálunk néhány éve a nyílt harcnak. Kivülálló dialóguspartnerre teszik a másikat (mint levált vagy tévedő testvért). Ily módon is egyértelműen rögzítik a határokat, és definiálják, mi van belül, és mi van kívül. Ezt egyáltalán nem kell negatívan értékelni, ha ezáltal szublimálják az agresszivitást – csak gondolni kell arra,

- hogy a szublimálások gyakran labilisak (és sikeres ellenszublimálás után ismét az ellenséggel szembeni nyílt agresszivitássá fajulhatnak),
- hogy szublimálásokról van szó, nem pedig eredeti, bizonyos igényeket kielégítő folyamatokról.

Az eretnek ma gyakran válik a dialógus külső partnerévé. Mindenekelőtt akkor, ha „vallási eretnekről” van szó. „Vallásinak” azt az eretneket nevezem, aki új vallási kérdéseket vet föl, melyeket nem lehet elintézni az eddig uralt válasz- vagy elhárítás-repertoárral, vagy pedig azt az embert, aki valamely meglévő vallási kérdésre olyan választ ad, amely ellentétben áll a közép válaszával.

Vannak azonban „profán eretnekek” is; ők a tulajdonképpen megismerés-elintézői a másik, fenyegető kultúrának. Közéjük tartoznak a tanulmány elején fölsoroltak valamennyien, Roger Bacon-tól Pierre Teilhard de Chardin-ig mindenki.

Mindenesetre az egyház és vezető képviselői nem fogadhatják el a modern tudományok, s köztük a humán tudományok kihívásait anélkül, hogy identitásválságba ne esnének. Az identitás-válságok azonban félelmet és szorongást keltenek. A „Ki vagyok én?” kérdés hirtelen nem látszik többé megválaszolhatóan a jól bevált minták szerint. És senki ember nem tudja, milyen lesz egy személy vagy egy intézmény, miután keresztülment egy ilyen válságon.

Rupert Lay

A szerző jezsuita, a filozófia professzora Frankfurt am Mainban; terapeuta, lelkipásztor és menedzserment-tanácsadó.